

УДК 347.1

Ярина Матвієнко

Національний університет “Львівська політехніка”,
студентка Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти
yaryna.matviienko.pv.2021@lpnu.ua

Вікторія Чернописька

Національний університет “Львівська політехніка”,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Навчально-наукового інституту
права, психології та інноваційної освіти,
доктор юридичних наук, доцент,
Viktoria.Z.Chornopyska@lpnu.ua
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-3230-5971>

ПРАВОВА ПРИРОДА САМОЗАХИСТУ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ

<http://doi.org/10.23939/law2023.38.170>

© Матвієнко Я., Чернописька В., 2023

У статті досліджуються актуальні питання правової природи самозахисту цивільних прав: наукові підходи до визначення поняття самозахисту, способи як елементи самозахисту, а також його форми. Розглядаються наукові дискусії з цього приводу, за результатами досліджень яких робляться висновки.

З'ясовано, що самозахист – це дії, які здійснюються фактичним або юридичним суб'єктом з метою запобігання або припинення порушення їх суб'єктивного права чи законного інтересу у відносинах цивільного права. Такі дії повинні мати визначені межі реалізації та не повинні перевищувати необхідного обсягу. Суб'єкти мають право на самозахист, яке забезпечує їм можливість здійснювати такі дії. При цьому, якщо вчинення дій в рамках самозахисту порушує межі, то суб'єкт, який їх вчинив, може бути притягнутий до відповідальності.

У статті акцентується на тому, що право на самозахист відіграє важливу роль у забезпеченні справедливості і рівноваги в цивільних правовідносинах. Воно допомагає забезпечити захист інтересів особи та зберегти правову довіру в системі правосуддя. Однак важливо пам'ятати, що самозахист повинен бути використаний обережно і розсудливо, з урахуванням норм права і з метою забезпечення гармонійного врегулювання спору чи конфлікту.

Ключові слова: самозахист; цивільне право; інститут самозахисту; гарантії прав та свобод людини; охорона прав та інтересів; порушення прав; цивільно-правовий захист.

Постановка проблеми. Сучасні суспільні реалії вимагають від механізму цивільно-правового захисту ефективності, яка залежить насамперед від його оперативності. Одним з елементів такого механізму є право особи на самозахист, яке дозволяє їй відновлювати порушені права та усувати перешкоди у їх здійсненні без звернення до суду. Це право було закріплене як у най-

давніших правових джерелах, так і в сучасному законодавстві різних країн світу. Правові норми, які дозволяють самозахист, містилися у вітчизняному законодавстві протягом дорядянського та радянського періоду, хоча сам термін не використовувався. Однак зацікавленість у цьому праві в Україні зросла завдяки включенню загальної норми щодо права на самозахист у Конституції України. У цій нормі стверджується, що особа має право захищати свої права будь-якими доступними засобами, які не заборонені законодавством. Таким чином, право на самозахист було визнано як самостійна та рівноцінна можливість правового захисту, яку особа може використовувати за власним бажанням.

У приватно-правовій сфері зазначена конституційно-правова можливість законодавче закріплення отримала в ст. 19 Цивільного кодексу України, що визначає право особи на здійснення самозахисту порушеного суб'єктивного цивільного права або інтересу, які належать їй або іншій особі. Звідси, право на самозахист слід розуміти як можливість застосування особою у випадку порушення суб'єктивних цивільних прав та інтересів засобів протидії, які не заборонені законом.

Аналіз дослідження проблеми. Проблемою дослідження правової природи й способів самозахисту займалися такі вчені, як: О. Антонюк, І. Берестова, Т. Боднар, І. Жилінкова, Т. Карнаух, Д. Макаров, М. Мітіліно, І. Новицький, І. Осолінкер, З. Ромовська, П. Скобліков, Л. Стецюк, Л. Якушина та інші. Проте дотепер не існує системної наукової розвідки, яка б чітко окреслювала правову природу самозахисту, ба більше, нині триває певна дискусія щодо самозахисту у цивільно-правових відносинах. Слід відзначити, що у сучасних військових реалій та умовах політико-правового поступу нашої держави проблема самозахисту цивільних прав особливо актуалізується, що обумовило її розгляд.

Мета статті є визначення правової природи та змісту права учасника цивільних правовідносин на самозахист, зокрема розкриття основних підходів щодо розуміння задекларованої проблематики..

Виклад основного матеріалу. Самозахист є комплексним правовим інститутом, що охоплює різні галузі права. Його юридичною основою є норми Конституції України, зокрема ст. 55, а також спеціальні галузеві норми, зокрема, про самозахист цивільних прав (ст.19 Цивільного кодексу України), самозахист батьками своїх дітей (ст. 154 Сімейного кодексу України), необхідну оборону (ст. 36 Кримінального кодексу України та ст. 19 Кодексу України про адміністративні правопорушення), крайню необхідність (ст. 39 Кримінального кодексу України та ст. 18 Кодексу України про адміністративні правопорушення) та притримання майна кредитором (параграф 7 Глави 49 Цивільного кодексу України). Головною метою інституту самозахисту прав є вдосконалення механізму забезпечення гарантій реалізації прав та свобод.

Незважаючи на те, що Конституція гарантує кожній особі право захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань будь-якими законними засобами, держава не може передбачити і запобігти кожному випадку неправомірної поведінки. Така ситуація вимагає забезпечення незалежного захисту прав та інтересів, а також права на самозахист. Самозахист може включати у себе запобігання конфліктам і їх подальше врегулювання. Це перший рівень незалежного, позасудового захисту прав і інтересів людини.

Право на самозахист – це можливість учасників цивільних правовідносин, які стикаються з порушенням цивільного права або свого інтересу, вжити дій, що не заборонені законом і не суперечать моральним нормам суспільства, з метою запобігання або припинення такого порушення. Право на самозахист є вродженим правом кожної людини та включає в себе право на захист своїх прав і інтересів. Важливо зазначити, що право на самозахист не означає безумовного дозволу на використання насильства чи інших шкідливих дій. Воно має межі, які встановлюються законом і моральними нормами суспільства.

Право на самозахист відіграє важливу роль у забезпеченні справедливості і рівноваги в цивільних правовідносинах. Воно допомагає забезпечити захист інтересів особи та зберегти правову

довіру в системі правосуддя. Однак, важливо пам'ятати, що самозахист повинен бути використаний обережно і розсудливо, з урахуванням норм права і з метою забезпечення гармонійного врегулювання спору чи конфлікту.

Вже давно самозахист привертав увагу дослідників. Уявлення про самозахист можна віднайти ще у висловлюваннях піфагорійців (VI–V ст. до н. е.). Піфагор та його послідовники висунули важливе положення, яке мало значення для майбутніх прибічників природних прав людини, а саме: справедливе полягає у відплаті іншому рівним.

Істотний внесок у розвиток юридичних уявлень про права людини, зокрема й про право на захист, зробили римські юристи. У додержавний період у Римі не було органів, що займалися захистом прав, тому порушення правил карали звичаями, які передбачали певні покарання, включаючи вигнання з роду. Згодом замість звичаїв прийшло самоуправство або посиднок, де людина захищала свої права самостійно, спираючись на свої сили та допомогу родичів. Таким чином, римський народ, подібно до багатьох інших, переживав епоху особистої розправи з порушниками до утворення державного суду.

Відсутність раніше державного суду в Римі призвело до того, що люди самі захищали свої права і виконували справедливість за своїми правилами, що часто призводило до більшої шкоди для кривдника. Згодом з'явилася потреба у контрольованому процесі розправи і був сформульований принцип “таліона”, за яким скривджений міг вимагати жертву, рівноцінну понесеній ним втраті. У межах цивілістики римського права виникло поняття самоуправства, що стало первісною формою захисту прав, яка згодом перетворилася на пособництво. На початку існування пособництва, община сама висувала суддів або пособників, які засвідчували факт вчинення правочину, а в разі відмови боржника примушували його виконати зобов'язання, давали схвалення змісту правочину та ручались за його дійсність перед зацікавленою стороною. З поступом часу захист прав та інтересів громадян ставав справою держави, проте елементи самоврядування залишалися в римському праві. Наприклад, у Дигестах Юстиніана зазначалося, що насильству можна протистояти за допомогою сили лише у випадках необхідної оборони. Самозахист став засобом захисту проти неправомірних нападів на особу або майно.

Інтерес до цього права в нашій державі підвищився у зв'язку з тим, що право на самозахист на рівні Конституції України було визнано самостійною й рівноцінною можливістю правового захисту, скористатись якою особа може на власний розсуд [1, с. 4]

Відповідно до частини 4 статті 55 Конституції України, кожна особа має право захищати свої права та свободи від порушень та протиправних посягань будь-якими законними засобами. Ці положення були розвинуті в законодавстві, що призвело до формального закріплення права на самозахист як юридичної категорії. При цьому, законодавець використав термін “самозахист”, що був визнаний і використовуваний в наукових дослідженнях у галузі права.

Згідно зі статтею 19 Цивільного кодексу України, кожна особа має право на самозахист у разі порушення її прав. Крім того, стаття 154 Сімейного кодексу України надає батькам право на самозахист своєї дитини, якщо вона є повнолітньою. Використання терміна “самозахист” є більш загальним підходом до захисту своїх прав та інтересів, в порівнянні з термінами “необхідна оборона” та “крайня необхідність”, які використовуються в Кримінальному кодексі України і є більш обмеженими в їх застосуванні.

Як зауважила професорка З. Ромовська, під час прийняття Кримінального кодексу України були проігноровані конституційні положення щодо права особи захищатись від посягань будь-якими засобами. На її думку, Кримінальний кодекс України повинен містити спеціальну норму про право особи на самозахист від протиправних посягань, яка має знаменувати собою новий підхід до цієї важливої проблеми [2, с. 58].

Самозахист – це односторонні дії особи, які призначені для захисту її прав і інтересів і здійснюються без залучення державних органів. Такі дії є правомірними з точки зору всіх галузей права. Проте українське законодавство не містить чіткого визначення цього правового інституту, що

ускладнює його аналіз. Особливу увагу потрібно приділити ролі самозахисту в цивільному праві, оскільки ефективність цивільно-правового захисту залежить від оперативності його механізмів в сучасних реаліях суспільного життя.

Одним з елементів цього механізму, що дає можливість оперативного захисту, є право особи своїми діями відновлювати порушені права та усувати перешкоди в їх здійсненні без звернення до юрисдикційних органів [3].

Самозахистом в цивільному праві розуміється дія особи, що полягає в застосуванні протидійних заходів у випадку порушення її цивільного права чи інтересу, цивільного права чи інтересу іншої особи або створення реальної загрози такого порушення. Такі заходи повинні бути доцільними та адекватними, не забороненими законом та не суперечити моральним засадам суспільства. Метою самозахисту є попередження або припинення порушення цивільного права чи інтересу, а також ліквідація його наслідків. Дослідник І. Осолінкер наголошує, що самозахист можна розглядати як правомірну дію, яка може бути здійснена без звернення до органів державної влади [4, с. 3]. Зі свого боку, Л. Стецюк пропонує розглядати самозахист як комплекс заходів для захисту законом встановлених прав особи або іншого суб'єкта цивільних правовідносин [5, с. 157].

Самозахист цивільних прав може включати в себе не тільки дії, що дозволені законом і спрямовані на охорону особистих та майнових прав та інтересів, які здійснює уповноважена особа самостійно. Також важливо розрізняти міри, які мають попередній, попереджувальний характер та міри, що вживаються відповідно до обставин та становлять активну оборону в крайніх випадках.

Так, згідно з позицією І. Жилінкової, “превентивний спосіб передбачає захист права у разі, коли порушення права ще не відбулося, але є підстави вважати, що воно може статися” [6, с. 130]. До мір превентивного характеру ставляться, зокрема, використовувані власником міри охорони свого майна.

Для з'ясування сутності права на самозахист необхідно розглянути суб'єктів, які мають право на його застосування. Згідно з частиною 1 статті 19 Цивільного кодексу України, особа має право на самозахист свого цивільного права та права іншої особи. Закон не подає вичерпного переліку суб'єктів, які можуть користуватись правом на самозахист, тому таке право може виникати як у фізичних, так і в юридичних осіб.

Із способів, передбачених для судового захисту, самозахист може відбуватися лише такими, як: 1) припинення дії, яка порушує право; 2) відновлення становища, яке існувало до порушення; 3) зміна правовідносин; 4) припинення правовідносин; 5) відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди.

Інші способи передбачають необхідність винесення рішення юрисдикційним органом. Прикладом закріплення способу самозахисту положеннями актів цивільного законодавства є притримання (ст. 594 ЦК України). Це як спосіб самозахисту підлягає розгляду як юридично визначена можливість у зобов'язальних правовідносинах особи притримати річ у себе до моменту належного виконання боржником його зобов'язання по її оплаті або відшкодуванню кредитору пов'язаних із нею витрат [7].

У частині 2 ст. 19 ЦК України визначені критерії, за якими певна дія, яка не суперечить закону або моральним засадам суспільства, може вважатися способом самозахисту, а саме: 1) відповідність до змісту порушеного права; 2) відповідність до характеру дії, якою порушене право; 3) відповідність наслідкам, спричиненим порушенням права.

Самозахист може здійснюватися як діями юридичного, так і фактичного характеру. Не є самозахистом укладання договорів про охорону, страхування, про забезпечення зобов'язання за допомогою неустойки, поруки, банківської гарантії, а також фактичних дій (встановлення сигналізації), які виконують функцію охорони, а не захисту. Певні заходи залежно від обставин їх застосування можуть бути як заходами самозахисту, так і діями у нормальних умовах цивільного обороту [9, с.26].

Закон не визначає конкретних методів здійснення самозахисту, але передбачає можливість його здійснення у деяких формах. Серед таких форм можна виділити необхідну оборону, яка полягає в завданні шкоди правопорушнику з метою захисту власного інтересу та припинення правопорушення. Також можливе завдання шкоди в стані крайньої необхідності, коли заподіяні збитки третій особі мають на меті відвернення небезпеки, при цьому завдана шкода не повинна перевищувати тієї, яка загрожувала. До форм самозахисту також належить притримання майна боржника у разі порушення ним своїх обов'язків, якщо це майно належить правомірно кредитору.

Фахівці вказують на дві основні проблеми, пов'язані з реалізацією права на самозахист. Перша проблема полягає в необхідності більш чіткої визначеності умов та підстав застосування заходів самозахисту, оскільки неправомірне використання самозахисту може мати негативні наслідки. Найбільш складним завданням є визначення необхідності оборони та меж її реалізації, оскільки це залежить від багатьох обставин, і правомірність дій визначається відповідно до цих умов. За традицією, межі самозахисту вважаються не перевищеними, якщо дотримуються наступні умови: 1) наявність факту протиправного нападу; не всі протиправні дії вимагають застосування захисних заходів, тому орієнтуватися на протиправний характер нападу необхідно, виходячи з кримінального законодавства; 2) необхідна оборона спрямовується на захист інтересів особи, яка обороняється, інтересів держави, суспільних інтересів чи інших осіб, які підлягають злочинному посяганню; 3) оборона вважається необхідною, якщо вона застосовується вчасно, має адекватну інтенсивність та характер нападу, та спрямовується безпосередньо на нападника.

Друга проблема пов'язана з першою, тому що якщо межі необхідної оборони перевищені, то особа, яка вчинила самозахист, може бути зобов'язана відшкодувати заподіяну шкоду (згідно з ч. 1 ст. 1169 ЦК України). Якщо особа завдала шкоди іншій особі під час самозахисту і цей самозахист не перевищував межі необхідної оборони та не був протиправним, то шкода не відшкодовується. Однак якщо самозахист був протиправним, то особа, яка його вчинила, зобов'язана відшкодувати заподіяну шкоду.

Висновки. Таким чином, самозахист можна визначити як дії, які здійснюються фактичним або юридичним суб'єктом з метою запобігання або припинення порушення їх суб'єктивного права чи законного інтересу у відносинах цивільного права. Такі дії повинні мати визначені межі реалізації та не повинні перевищувати необхідного обсягу. Суб'єкти мають право на самозахист, яке забезпечує їм можливість здійснювати такі дії. При цьому, якщо вчинення дій в рамках самозахисту порушує межі, то суб'єкт, який їх вчинив, може бути притягнутий до відповідальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антонюк О. І. (2004). Право учасників цивільних правовідносин на самозахист: дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03. Харків. 205 с.
2. Ромовська З. В. (1999). Проект Кримінального кодексу України очима цивіліста. *Вісник Верховного Суду України*. № 6. С. 54–58.
3. Берестова І. Е. (2010). Способи самозахисту цивільних прав: окремі аспекти. *Приватне право і підприємництво*. № 9. С. 10–12.
4. Осолінкер І. М. (2011). Самозахист права власності в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03. Харків. 20 с.
5. Стецюк Л. Л. (2008). Самозахист як форма захисту цивільних прав. *Університетські наук. записки*. № 3 (27). С. 151–158.
6. Жилінкова І. (2005). Превантивний спосіб захисту права власності. *Вісник академії правових наук України*. № 3(42). С. 130–136.
7. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL:
8. <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 20.05.2023)
9. Антонюк О. (2003). Заходи самозахисту цивільних прав та інтересів. *Підприємництво, господарство і право*. № 6. С. 23–28.

REFERENCES

1. Antoniuk O. I. (2004). *Pravo uchashnykiv tsyvilnykh pravovidnosyn na samozakhyst* [The right of participants in civil legal relations to self-defense]: dys. ... kand. yuryd. nauk : spets. 12.00.03. Kharkiv. 205 p. [in Ukrainian].
2. Romovska Z. V. (1999). *Proekt Kryminalnoho kodeksu Ukrainy ochyma tsyvilista*. [The draft of the Criminal Code of Ukraine through the eyes of a civilian]. *Visnyk Verkhovnoho Sudu Ukrainy*. No. 6. P. 54–58 [in Ukrainian].
3. Berestova I. E. (2010). *Sposoby samozakhystu tsyvilnykh prav: okremi aspekty*. [Ways of self-protection of civil rights: individual aspects]. *Pryvatne pravo i pidpriemnytstvo*. No. 9. P. 10–12 [in Ukrainian].
4. Osolinkier I. M. (2011). *Samozakhyst prava vlasnosti v Ukraini* [Self-defense of property rights in Ukraine]: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk: spets. 12.00.03. Kharkiv. 20 p. [in Ukrainian].
5. Stetsiuk L. L. (2008). *Samozakhyst yak forma zakhystu tsyvilnykh prav*. [Self-defense as a form of protection of civil rights]. *Universytetski nauk. zapysky*. No. 3 (27). P. 151–158 [in Ukrainian].
6. Zhylinkova I. (2005). *Prevantyvnyi sposib zakhystu prava vlasnosti*. [Preventive method of property rights protection]. *Visnyk akademii prapvovykh nauk Ukrainy*. No. 3(42). P. 130–136 [in Ukrainian].
7. *Tsyvilnyi kodeks Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 16.01.2003 r. № 435-IV*. [Civil Code of Ukraine: Law of Ukraine dated January 16, 2003 No. 435-IV]. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (Accessed: 20.05.2023) [in Ukrainian].
8. Antoniuk O. (2003). *Zakhody samozakhystu tsyvilnykh prav ta interesiv*. [Measures of self-protection of civil rights and interests]. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo*. No. 6. P. 23–28 [in Ukrainian].

Дата надходження: 05.05.2023 р.

Yaryna Matviienko

Lviv Polytechnic National University,
student Institute law, psychology and innovative education

Victoria Chornopyska

Lviv Polytechnic National University,
Institute of Jurisprudence, Psychology
and Innovative Education,
Department of Civil Law and Procedure,
Sc.D., Assoc. Prof.

LEGAL NATURE OF SELF-DEFENSE IN CIVIL LAW

The article examines topical issues of the legal nature of self-defense of civil rights: scientific approaches to defining the concept of self-defense, methods as elements of self-defense, as well as its forms. Scientific discussions on this issue are considered, and conclusions are drawn based on the results of research.

It has been found that self-defense is the actions taken by an actual or legal entity in order to prevent or stop the violation of their subjective right or legitimate interest in civil law relations. Such actions should have defined limits of implementation and should not exceed the necessary volume. Subjects have the right to self-defense, which enables them to carry out such actions. At the same time, if taking actions in the framework of self-defense violates the limits, then the subject who committed them can be brought to justice.

The article emphasizes that the right to self-defense plays an important role in ensuring justice and balance in civil legal relations. It helps to ensure the protection of the interests of the person and preserve legal trust in the justice system. However, it is important to remember that self-defense must be used carefully and judiciously, taking into account the rules of law and with the aim of ensuring a harmonious settlement of a dispute or conflict.

Key words: self-defense; civil law; institute of self-defense; guarantees of human rights and freedoms; protection of rights and interests; violation of rights; civil protection.